

Kerala Reader
SANSKRIT
For Academic and Sanskrit Schools

TEACHER TEXT
(Supplementary)

STANDARD IX

केरळपाठवलिः
संस्कृतम्

अक्कादमिक-संस्कृतविद्यालयानां कृते

अध्यापकपुस्तकम्
(अनुबन्धः)

नवमी कक्ष्या

Government of Kerala
Department of General Education

State Council of Educational Research and Training (SCERT), Kerala
2019

State Council of Educational Research and Training (SCERT)

Poojappura, Thiruvananthapuram 695012, Kerala.

भूमिका

सार्वजनीनशिक्षासंरक्षणयज्ञद्वारा केरलीयविद्यालयेषु शैक्षणिकविषयेषु भौतिकविषयेषु च प्रगतिः साधिता अभवत्। कक्ष्याप्रकोष्ठाः अतिनूतनतन्त्रयुक्ताः संवृत्ताः। सार्वजनीनविद्यालयानां प्रगत्यै समाजः बद्धश्रद्धः इति च द्रष्टुं शक्यते।

प्रलयप्रभृतीनां प्रकृतिदुरन्तानां पश्चात्तले तन्निवारणप्रवर्तनानाम् अवबोधाय पाठान् प्रवर्तनानि च अन्तर्भाव्य पुस्तकानि परिष्कृतानि। अपि च राष्ट्रियकर्मनैपुणीपद्धतिम् (NSQF) अनुसृत्य कानिचन प्रवर्तनानि तथा जीवननैपुणीसंवर्धकानि प्रवर्तनानि च अन्तर्भावितानि।

पाठपुस्तके कृतानि ईषत्परिवर्तनानि अनुसृत्य अध्यापकपुस्तकेऽपि प्रवर्तनानि परिष्कृत्य अनुबन्धरूपेण दत्तानि। अधुना प्रचाल्यमानेन अध्यापकपुस्तकस्थेन विवरणेन व्याख्यानेन च सह एतम् अनुबन्धमपि पठित्वा प्रवर्तनानि आसूत्रणीयानि। पठनसहयोगार्थम् अधिकविभवान् 'समग्रा' जालपुटात् स्वीकृत्य परिष्कुर्वन्तु भवन्तः।

डा.जे.प्रसाद्

निदेशकः

राज्यशैक्षिकानुसन्धनप्रशिक्षणपरिषद्, केरळम्।

विषयानुक्रमणिका

	पुटसंख्या
एककम् - I वनमाला	
१ अमृतबिन्दवः। -----	5
२ प्रलोभनादुत्सर ! -----	6
३ श्रियो मूलमनिर्वेदः। -----	7
एककम् - II कौमुदी	
४ देविश्रीः। -----	8
एककम् - III सञ्जीवनी	
६ श्लाघ्यं कलापैतृकम्। -----	14
७ संरक्षितोऽहं त्वया। -----	17
एककम् - IV चिन्तामणिः	
८ शास्त्रं विज्ञानपूर्तये। -----	25
९ आत्मबोधो विमुक्तये। -----	27
१० वंशानुचरितम्। -----	28
वार्षिकासूत्रणम् -----	30

पाठः १
अमृतबिन्दवः ।

अधिकविस्तरः

- विक्रमाङ्कदेवचरितम्** - काश्मीरकविना विद्यापतिबिल्हणेन विरचितं विक्रमादित्यचरित्र-
प्रतिपादकं काव्यं भवति विक्रमाङ्कदेवचरितम् । १८७५ तमे
वर्षे मुद्रितस्य अस्य प्रतिकृतिः Internet Archive मध्ये समुपलभ्यते ।
- सुभाषितरत्नभण्डागारम्** - विविधविषयसम्बन्धिनां सुभाषितानां समाहारः । **काव्यतीर्थ** इत्युपाधि
धारिणा नारायणशर्मणा सम्पादितोऽयं १९५२ तमे वर्षे मुम्बईतः
मुद्रितः प्रकाशितश्च । अस्य प्रतिकृतिः Internet Archive मध्ये
समुपलभ्यते ।
- चाणक्यनीतिः** - अर्थशास्त्रम् इति राजनीतिग्रन्थस्य कर्त्रा कौटिल्यापराभिधानेन
चाणक्येन विरचितः नीतिशास्त्रग्रन्थः भवति चाणक्यनीतिः ।
- नीतिशतकम्** - शतकत्रयम् इत्यपराभिधानस्य सुभाषितग्रन्थस्य कर्ता भवति भर्तृहरिः ।
नीतिशतकं, शृङ्गारशतकं, वैराग्यशतकमित्येतानि भवन्ति
शतकत्रयम् । वाक्यपदीयम् इति व्याकरणशास्त्रग्रन्थोऽपि अनेन
विरचित एव ।

प्रलोभनादुत्सर!

अधिकविस्तरः

उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥

शिशुपालवधम् महाकाव्यम्- (II-37 श्रीकृष्ण-उद्धव- बलरामसंवादे
बलरामस्योक्तिरियम्।)

श्रियो मूलमनिर्वेदः ।

प्रवर्तनम् - ७ - टिप्पणीलेखनम् ।

स्वस्य न्यूनतां विगणय्य जीवितविजयं प्राप्तवतां द्वित्राणां महात्मनां चलनचित्राणि प्रदर्शयति ।
अनन्तरं पाठभागस्य आशयेन सह तुलनं कृत्वा चर्चा प्रचालयति ।

चर्चासूचकाः

- ◆ जीवने अनुभूताः क्लेशाः ।
- ◆ अतिजीवनानि ।
- ◆ आदर्शपुरुषाः ।
- ◆ सहवर्तित्वम् ।
- ◆ स्वनिपुणता ।
- ◆ अवतारणं, परिष्करणं, टिप्पणीलेखनं च ।

देविश्रीः ।

आमुखम्

अनुवाचकानां प्रियतमं साहित्यरूपं भवति सञ्चारसाहित्यम् अथवा यात्राविवरणम् । एकैकान् देशान् तत्रत्यान् जनान्, तेषां जीवनं समाजावस्थाः च ज्ञातुमिच्छन्तः जनाः सञ्चारसाहित्यानि पठन्ति । सञ्चारसाहित्यस्य प्राग्रूपं रामायणादिषु द्रष्टुं शक्यते । कैरल्यां तु अस्य साहित्यरूपस्य महितं स्थानमस्ति । पारेम्माक्कल् तोम्मा कत्तनार् महाशयेन विरचितं वर्तमानपुस्तकं अथवा रोमायात्रा एव कैरल्यां विरचिता प्रथमयात्राविवरणकृतिः भवति । १९३६ तमे वर्षे मुद्रिता भवतीयं कृतिः । कैरलीसञ्चारसाहित्यकारेषु अग्रगण्यः भवति श्रीमान् एस्.के. पोट्टक्काट् महाशयः । तं महाशयं विना के.पि.केशवमेनोन् , मन्नत्तु पद्मनाभन्, एम्.वि.कुट्टिकृष्णमेनोन् के.एं पणिकर् , एन्.वि.कृष्णवारियर्, के.एं.जोर्ज्, के.सि.चाक्को, इ.एम्.एस्, वि.आर्. कृष्णय्यर्, नित्यचैतन्ययतिः डा. के. राघवन् पिल्ला , एं.टि.वासुदेवन् नायर् इत्यादयोऽपि सञ्चारसाहित्ये नितरां भान्ति स्म । तेषु अर्वाचीनः भवति सन्तोष् जोर्ज् कुलङ्ङरा । पोट्टक्काट् महाशयस्य बालिद्वीप् नामकग्रन्थस्य अरिश्री अध्यायात् सङ्कलितोऽयं भागः ।

पठनाधिगमाः

- यात्राविवरणं लिखति ।
- जीवनचरितं लिखति ।
- सञ्चारसाहित्यकाराणां कृतीनां पट्टिकां करोति ।
- वाक्यपरिवर्तनं करोति ।
- आशयं सङ्गृह्य टिप्पणीं लिखति ।

मूल्यानि / मनोभावाः

कृषिः ।

पठनोपकरणानि

चलनदृश्यम् । छायाचित्राणि ।

पाठापग्रथनम्

सञ्चारसाहित्यकारेषु प्रातःस्मरणीयः भवति एस्.के.पोट्टकाट् महाशयः । १९५३ तमे वर्षे पोर्टकाट् महाशयः बालिद्वीपं सन्दर्श । ततः रचितस्य बालिद्वीप् नामकग्रन्थस्य अरिश्री अध्यायात् उद्धृतः देविश्री इत्ययं पाठभागः । लेखकः बालिद्वीपनिवासिनां समाजस्थितिम् , आचारानुष्ठानानि, कृषिरीतिं भूप्रदेशसौन्दर्यं च सम्यक् प्रतिपादितवानस्मिन् ग्रन्थे । एतेषु कार्येषु केरलीयैः बहुसादृश्यमस्ति बालिवासिनाम् । संस्कृतेः प्रगत्यै मानवजीवनसुस्थित्यै परस्पराश्रयेण जीवनविजयाय च कृषिः अत्यन्तापेक्षिता एव ।

प्रवेशिका

राष्ट्रे सर्वश्रेष्ठः पौरः कः? इति कस्यचन राज्ञः मनसि सन्देहः जातः । राज्ञा सम्यक् विचिन्त्यापि उत्तरं न लब्धम् । अन्ते स वेषप्रच्छन्नः सन् आराष्ट्रं सञ्चरितुं निश्चित्य अश्वमारुह्य प्रतस्थे । गिरिषु केदारेषु आराधनालयेषु एवं बहुत्र समचरत् । किन्तु कुत्रापि दिदृक्षितं पौरं नापश्यत् । निराशः सञ्चरन् सः पथि दृश्यमेकमपश्यत् । चलितुमशक्तः वक्रः एकः वृद्धः उपपथं किमपि रोपयति । अश्वादवतीर्य स राजा वृद्धमुपगम्यापृच्छत् ।

“भो ! तात ! किम् करोति” ?

“अहमेकं आम्रवृक्षम् रोपयामि” ।

सः वृद्धः प्रत्यवदत् । राजा विस्मितोऽभवत् । सः पुनरपि अपृच्छत् । “एषः आम्रः अभिवृद्धिं प्राप्तुं वर्षाणि यावत् याति किल ? तस्मादेकमपि आम्रं भोक्तुं भवता न शक्यते ? पुनः किमर्थमेतत्” ? समृद्धासं वृद्धः एवमवदत्- “पुत्र ! एतत् किमपि न मह्यं भाविपरम्परायै एव । मया भुक्तमाम्रं पनसं यत्किमपि मया रोपितानां वृक्षाणां न । तानि सर्वाणि मम पूर्वैः रोपितानि एव । तद्वदहमपि परम्परायै करोमि” ।

वृद्धस्य प्रतिवचनं श्रुत्वा राजा हृष्टः अभवत् । परेद्युः तं वृद्धं राजसदसि आनीय समाश्लिष्य अमूल्यानि पारितोषिकाणि प्रदातुं निश्चित्य राजा एवमाह- “भवानेव मम राज्ये श्रेष्ठः पौरः” । किन्तु पारितोषिकाणि तिरस्कृत्य वृद्धः एवमवदत्- “प्रतिफलेच्छया नाहमेवं करोमि । एषः मनुष्यधर्मः एव” ।

- अध्यापिका कथां कथयति । प्रश्नविशकलनं करोति ।
- इयं कथा अस्मान् किं वदति ?
- वृद्धस्य प्रवृत्तिं कथं पश्यथ ?
- वृद्धस्य आदरेण राज्ञा किं सूच्यते । ?
- लोभं विना परेभ्यः कृषिं कुर्वन्त सन्ति वा ?
- कार्षिकवृत्तौ सहकरणं भवति वा ?

चर्चा कृत्वा उत्तराणि क्रोडीकृत्य देविश्री इति यात्राविवरणपाठवाचनाय निर्दिशति ।

पठनप्रवर्तनानि ।

प्रवर्तनं- १

पाठभागश्रवणार्थम् अध्यापकः छात्रः वा एकवारं पाठभागं वाचयतु ।

प्रवर्तनं- २

नूतनपदचयनम्

नूतनपदानि चित्वा टिप्पणिपुस्तके पदम् अर्थं च लिखन्तु ।

प्रवर्तनं- ३

पदच्छेदः

संश्लिष्टपदानि सञ्चित्य पदविश्लेषणं कार्यम् ।

प्रवर्तनं- ४

साङ्केतिकपदानां योजनम् ।

छात्राः सङ्घशः उपविश्य पाठभागं वाचयन्ति । अनन्तरं पाठभागस्थान् कार्षिकपरान् साङ्केतिकशब्दान् चित्वा उचितरूपेण योजयित्वा कक्ष्यायाम् अवतारयन्तु । यथावसरम् अध्यापिका उचितं साहाय्यं करोतु । अनन्तरं तेषां शब्दानां पट्टिकाम् अवतारयतु ।

मूल्यनिर्णयसूचिकाः

- आशयावगमनम्
- उचितयोजनम्

आदर्शः

कृषिदेवता	देविश्री
गिरिकेदारः	साव
कृषिविज्ञानशास्त्रम्	अदात्
कर्षकसङ्घः	सुबाक्
कर्षकसङ्घाध्यक्षः	विलियाड्
कर्षकसङ्घस्य उपाध्यक्षः	पोञ्जर्यक्कन्

प्रवर्तन- ५

टिप्पणिलेखनं अवतारणं च ।

सङ्घप्रवर्तनमिदम् । छात्राः सङ्घे उपविश्य पाठभागं पठन्तु । बालिद्वीपवासिनां तथा केरलीयानां च कृषिरीतिमधिकृत्य चर्चा कृत्वा टिप्पणिलेखनाय तान् निर्दिशतु । अध्यापिका प्रतिसङ्घं गत्वा उचितं साहाय्यं ददातु । चर्चायाः आशयान् क्रोडीकृत्य अवतारणाय निर्दिशति । एकस्यावतारणस्य इतरे सङ्घाः मूल्यनिर्णयं कुर्वन्तु । अध्यापिका अपि मूल्यनिर्णयं करोतु ।

मूल्यनिर्णयसूचिकाः

- आशयग्रहणम्
- उचितभाषा
- अवतारणम्

आदर्शटिप्पणी

उन्नतशिरस्कैः नारिकेलवृक्षैः कदलीवनैः व्रीहिक्षेत्रैः औषधसस्यारामैः गिरिनिर्झरिणीभिः च समावृतो बालिदेशः केरलाद्बहिः अपरः केरलदेश इव भाति । पैतृकीं संस्कृतिं हठादाश्लिष्यत्ययं देशः । केरलेषु इव प्रकृतेः लास्यभावेन सांस्कारिकप्रतिभासैः आचारविशेषैः आराधनासम्प्रदायैः च विशिष्टोऽयं देशः । विशिष्टतया व्रीहिकृषिसम्प्रदाये केरलानाम् उपतिष्ठते अयं देशः । केरलस्येव कार्षिकसहकारिसङ्घः, कार्षिकविपणनकेन्द्राणि, कार्षिकोत्सवः, व्रीहिलवनोत्सवः इत्यादीनि तत्र प्रवर्तन्ते । अत एव पोर्टक्काट् महाशयेन केरल इति अयं देशः व्यपदिष्टः ।

प्रवर्तनं- ६

जीवनचरितलेखनम्

वैयक्तिकप्रवर्तनमिदम्। छात्राः एकैकशः सूचनानुसारं राजन् काक्कनाट् महाशयमधिकृत्य जीवनचरितं लिखतु।

सूचनाः -

नाम	- राजन् काक्कनाट्
जननम्	- १९४२ कोल्लम्, केरलम्
मातापितरौ	- पिता जोर्ज् काक्कनाटन्, माता रोसम्मा
प्रवर्तनमण्डलं	- साहित्यम्, अभिनयः।
प्रशस्तिः	- यात्राविवरणम्
कृतयः	- हिमवान्ते मुकलत्तट्टिल्, अमर्नाथ् गुहयिलेक्क्
मृत्युः	- १९९१ ओगस्ट् २४

मूल्यनिर्णयसूचिका-

- आशयपूर्णता ।
- उचिता भाषाशैली ।
- सर्वासां सूचनानां स्वीकरणम् ।

प्रवर्तनं- ७

यात्राविवरणलेखनम्

वैयक्तिकप्रवर्तनमिदम्। अध्यापिका विरामकाले छात्रैः कृतां यात्रामधिकृत्य पृच्छति। छात्रान् एकैकशः स्वकृतयात्रामधिकृत्य यात्राविवरणलेखनाय निर्दिशति। तदर्थं सूचकान् ददाति।

सूचकाः

यात्रायाः आरम्भः - यात्राप्रदेशाः - प्रदेशानां
विशेषता- तत्रत्यानि दृश्यानि - दृश्यानां विशेषता-
जनानां वेषः- भाषा - संस्कृतिः - जीवनरीतयः -

.....
.....
.....

अन्ते अध्यापिका छात्रकृतं यात्राविवरणं क्रोडीकृत्य परिष्कृत्य च ददातु।

प्रवर्तनं- ८

वाक्ययोजनम्।

न केवलं - अपि तु उपयुज्य वाक्ययोजनं करणीयम्। पुस्तके दत्तम् उदाहरणम् अध्यापकः विशदीकरोतु। अनन्तरं प्रदत्तानि वाक्यानि न केवलं - अपि तु उपयुज्य छात्राः लिखन्तु।

- क) येशुदासः न केवलं गायकः अपि तु अभिनेता भवति।
- ख) सुरेशः न केवलं साहित्यकारः अपि तु चित्रकारः भवति।
- ग) गणितपठनं न केवलं श्रमकरम् अपि तु सुखकरम् भवति।
- घ) जलं न केवलं पानाय अपि तु स्नानाय उपयुज्यते।
- ङ) लेखनं न केवलम् अक्षरज्ञानाय अपि तु चिन्ताविकासाय भवति।

प्रवर्तनं- ९

सङ्गोष्ठी।

प्रकृतिदुरन्तेन कृषिनाशः सम्भवति। तस्मात् कृषेः संरक्षणार्थम् उपायानधिकृत्य सङ्गोष्ठीं प्रचालयतु। छात्राः स्वयमेव तां सङ्गोष्ठीं सञ्चालयन्तु। तदर्थं सङ्घद्वयं करोतु। प्रथमस्य कृते प्रकृतिदुरन्तः कृषिनाशः द्वितीयस्य कृते प्रतिरोधोपायान् इति विषयं च ददातु। अध्यापिका यथोचितं साहाय्यं ददातु। प्रथमं तावत् विज्ञप्तिपत्रं सज्जीकरोतु। तदनन्तरं प्रबन्धरचनायै सूचनाः ददातु।

सूचनाः

(प्रथमसङ्घः-)

प्रकृतिदुरन्तेन कृषिनाशः- कारणानि-
प्रकृतेः दुरुपयोगः- अन्तरिक्षमलिनीकरणं-
जलमलिनीकरणं- वृक्षनाशः-
यथेष्टजलाभावः- अतिवृष्टिः-
अनावृष्टिः- कृषिनाशः

(द्वितीयसङ्घः-)

प्रकृतिसंरक्षणम्- यथावश्यं मितञ्च जलोपयोगः-
पलास्तिकवस्तूनां मितोपयोगः- पुनरुपयोगाय
संस्करणम्- सोपानपङ्क्तिवत्
कृषिस्थलसज्जीकरणम्
जैवकृषेः प्राधान्यम्। .....

श्लाघ्यं कलापैतृकम् ।

प्रवर्तनम् ५

अभिमुखभाषणम्

कूटियाट्टकलारूपमधिकृत्य अधिकज्ञानार्जनाय कमपि कूटियाट्टकलाकारमुपेत्य
अभिमुखभाषणं करणीयम् । तदर्थं छात्रैः प्रश्नावलिः निर्मातव्या ।

मातृका

- ◆ कियन्ति वर्षाणि कूटियाट्टकलारूपं अवतारयति ?
- ◆ कूटियाट्टपदस्य अर्थः कः ?
- ◆ इदं कलारूपं कुत्र आविर्भूतम् ?
- ◆ कुत्रैतत् नटति ?
- ◆ इतिवृत्तं कस्मात् स्वीकरोति ?
- ◆ चतुर्विधाः अभिनयाः उपयुज्यन्ते वा ?
- ◆ वाद्योपकरणानि कानि ?
- ◆ अभिनयक्रमाः के ?
- ◆ स्त्रीकथापात्राणि सन्ति वा ?
- ◆ कूटियाट्टपठनाय कलाकेन्द्राणि कानि ?
- ◆ प्रसिद्धाः कूटियाट्टाचार्याः के ?
- ◆ कूटियाट्टम् केन पुरस्कारेणादृतम् ?

प्रवर्तनम् ६

लघुविवरणलेखनम्

प्रश्नावलीनाम् उत्तराणि यथाविधि संयोज्य कूटियाट्टमधिकृत्य लघुविवरणं सज्जीकरोतु।

प्रवर्तनम् ७

e-mail द्वारा प्रतिलेखप्रेषणम्।

प्रदत्तमातृकानुसारं कूटियाट्टमधिकृत्य पाठभागस्थस्य इ-लेखस्य प्रतिलेखनाय छात्रान् प्रेरयतु।

मातृका-

To
rammohan@gmail.com
sub: koodiyattam
श्रीमन् भवता प्रेषितं लेखं पठित्वा सन्तुष्टोऽस्मि। कूटियाट्टमिति विश्वपैतृककलारूप- मधिकृत्य ज्ञातुमवसरः लब्धः इत्यतः धन्यवादमपि अर्पयामि। तत्कलारूपमधि- कृत्य इतोऽप्यधिकं ज्ञातुं सर्वे इच्छन्ति। अतः कृपया कूटियाट्टकलाकाराणां ई-लेखसङ्केतान् प्रेषयतु।
भवदीयः मोहनः।

अनुबन्धप्रवर्तनम्

केरलीयकलारूपाणां लघुविवरणसहितं सचित्रसम्पुटं ऐ.सि.टि. साहाय्येन नर्मातु।

अधिकविस्तरः

चतुर्विधाभिनयप्रकाराः

- आङ्गिकः - करचरणादिभिः मुद्रया च क्रियमाणः अभिनयः।
वाचिकः - वचसा क्रियमाणः अभिनयः।
आहार्यः - वेषविधानं रङ्गविधानं च।
सात्त्विकः - भावादिभिः क्रियमाणः अभिनयः।

प्रमुखाः केचन कूटियाट्टकलाकाराः

- अम्मन्नूर् चाच्चुचाक्यार् ।
- माणिमाधवचाक्यार् ।
- पैङ्कुळं रामचाक्यार् ।
- परमेश्वरचाक्यार् ।
- अम्मन्नूर् माधवचाक्यार् ।
- कृष्णन् नम्बियार् ।
- मूषिककुलं कोच्चुकुट्टन् चाक्यार् ।
- माणि दामोदरचाक्यार् ।
- कलामण्डलं शिवन् नम्बूतिरि ।
- मार्गि मधु ।
- पोतियिल् नारायणचाक्यार् ।
- पैङ्कुळं नारायणचाक्यार् ।
- वि.के.के हरिहरन् ।
- .....
- .....
- .....

संरक्षितोऽहं त्वया ।

पटकथा

कस्याः अपि कथायाः दृश्याविष्कराय लिखितः अभिनयप्रकारः एव पटकथा । अस्मिन् कथापात्राणां वेषभूषादीनां भावादीनां तथा सन्दर्भानाम् अभिनयमुहूर्तानां च समग्रं विवरणं दृश्यते । प्राचीनकाले केरलेषु संस्कृतनाटकानामपि आसीत् एतादृशाभिनयप्रकारकल्पना । तत्तु भाषायाम् **आट्टप्रकार** इति व्यवहियते । अस्मिन् विभागे आश्चर्यचूडामणिः नामकनाटकस्य **क्रमदीपिकाख्य** आट्टप्रकारः नितरां प्रशस्यते ।

आमुखम्

अभिनयप्रधानानि दृश्यकाव्यानि भवन्ति रूपकाणि । तेषु अन्यतमं प्रकरणमपि भाव-रस-अभिनयप्रधानं भवति । इतिवृत्तस्वीकारे नाटकादीषद्भेदः प्रकरणे दृश्यते । **प्रख्यातवस्तुविषयम्** इति नाटकस्य (नाट्यशास्त्रम् अ० २०), “ भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ” इति प्रकरणस्य च (साहित्यदर्पणः, परि० ६) इतिवृत्तभेदः निरूपितः । तद्वदेव रस-नायक-नायिकाविषयेष्वपि सूक्ष्मभेदाः दृश्यन्ते । **शृङ्गारोऽङ्गीत्युक्तत्वात्** प्रकरणस्य मुख्यरसः शृङ्गार एव भवेत् । संस्कृतसाहित्ये विद्यमानेषु प्रकरणेषु द्वे प्रकरणे सविशेषप्रस्तावमर्हतः । प्रथमं राजानकशूद्रककविविरचितं मृच्छकटिकं द्वितीयं भवभूतेः मालतीमाधवं च । मृच्छकटिकस्य कर्ता शूद्रकः न केवलं कविः किन्तु राजा अप्यासीदिति प्रथमे अङ्के सूचितमस्ति । यथा-

परवारणबाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥ (मृच्छ० I-५)

चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः ॥ (मृच्छ० I-७) इति च ।

प्रकरणेऽस्मिन् नायकः चारुदत्तः नायिका च वसन्तसेनेति सूत्रधारेण सूच्यते ॥ (मृच्छ० I-

६) । प्रकरणस्यास्य वर्णनीयविषयान् संक्षेपेणाह कविः प्रथमे अङ्के एव । यथा-

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।

खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः ॥ इति । (मृच्छ० I-७)

सामाजिकसमस्याः अनेन प्रकरणेनानावृताः दृश्यन्ते । प्रकरणेऽस्मिन् दशअङ्काः सन्ति । ते यथा-

१ अलङ्कारन्यासः।	२ द्यूतकरसंवाहकम्।
३ सन्धिच्छेदः।	४ मदनिकाशार्विलकौ।
५ दुर्दिनम्।	६ प्रवहणविपर्ययः।
७ आर्यकापहरणम्।	८ वसन्तसेनामोटनम्।
९ व्यवहारः।	१० संहारः।

पठनाधिगमाः

- १) पटकथांशं भावानुसारं वाचयति।
- २) सूचनानुसारं पटकथां रचयति।
- ३) अव्ययानि वाक्ये प्रयुङ्क्ते।
- ४) कथापात्राणां स्वभाववैशिष्ट्यमधिकृत्य चर्चा कृत्वा टिप्पणीं लिखति।
- ५) रूपकाणां रूपककर्तृणां च नामानि लिखति।
- ६) सम्बोधनपदानि व्याक्षेपकाव्ययानि च विविच्य लिखति।

मूल्यानि / मनोभावाः।

- ⇒ सौहृदस्य महत्त्वम्।
- ⇒ शरणागतः न उपेक्षणीयः।
- ⇒ काव्यनाटकादिभ्यः उपलभ्यमानानि मूल्यानि उत्तमजीवितोपकारकाणि।

पठनोपकरणानि।

- मृच्छकटिकप्रकरणस्य चलच्चित्राविष्कारः(हिन्दी / उत्सव् इति)।
- मृच्छकटिकप्रकरणस्य भाषान्तरीकृतग्रन्थाः।

कालांशः २०

मृच्छकटिकम् -कथासङ्ग्रहः।

पाठापग्रथनम्।

मृच्छकटिके प्रकरणे नायकस्य चारुदत्तस्य शरणागतस्य आर्यकस्य च मिथः प्रवृत्तात् सम्भाषणात् उद्धृतः कश्चिदंशः भवति अयं पाठः। अस्य शीर्षकं भवति **संरक्षितोऽहं त्वयेति**। अहं

(शरणागतः आर्यकः) त्वया (चारुदत्तेन) संरक्षित इत्यर्थः ।

क्रिस्तोः पश्चात् षष्ठशतके लब्धजन्माऽभवत् कविः शूद्रकः । (अस्य जीवनकालविषये भिन्नाभिप्रायाः सन्ति ।) अस्य मृच्छकटिकाख्ये प्रकरणे **आर्यकापहरणमिति** सप्तमे अङ्के नायकस्य चारुदत्तस्य आश्रितसंरक्षणव्यग्रता सम्यगुपवर्णिता । उज्जयिनीनगरस्थः वणिगासीत् चारुदत्तः । (आधुनिकमध्यप्रदेशराज्ये क्षिप्रानद्यास्तीरे विराजमाना नगरी भवति उज्जयिनी ।) गोपालकः आर्यकः अचिरादेव राजा भविष्यति इति श्रुत्वा तदानीन्तनेन राज्ञा पालकेन कारागारे बद्धः आर्यकः येन केनापि प्रकारेण बन्धनात् बहिरागत्य गूढं किमपि शकटमारुह्य पलायितवान् । वस्तुतः स्वप्रेयसीं वसन्तसेनामानेतुं नायकेन चारुदत्तेन प्रेषितमासीत्तद्यानम् । कस्येदं यानं? कस्मादागतम्? कुत्र गच्छति? इत्यादीन् विषयान् पलायमानः आर्यकः किमपि न ज्ञातवान् । कारागृहाद् गूढं पलायितस्य तस्य मनसि स्वप्राणाः कथं रक्षणीयाः? इत्येका चिन्ता एवासीत् । चालकेनापि नाजानात् यद् याने वसन्तसेनायाः स्थाने अन्यः कोऽपि पुरुष एवोपस्थित इति । अन्ते चारुदत्तस्यान्तिकं प्राप्ते याने आर्यकं दृष्ट्वा चारुदत्तार्यकयोर्मिथः प्रवृत्तः भाषण एवास्याः पटकथायाः विषयः ।

प्रवेशिका

- कमपि संस्कृतनाटकांशं पञ्चनिमेषात्मकं प्रदर्शयतु ।
- संस्कृतरूपकाणां विषये लघुविवरणमपि ददातु ।

पठनप्रवर्तनानि ।

प्रवर्तनम् १

श्रवणम् / भावानुसारवाचनम्

पाठभागश्रवणार्थं पुनः भावानुसारवाचनार्थं च ऐ.सि.टि द्वारा अध्यापकेन छात्रेण वा एकवारं पाठभागः श्राव्यः ।

प्रवर्तनम् २

नूतनपदचयनम्

नूतनपदानि चित्वा टिप्पणिपुस्तिकायां पदम् अर्थः च अकारादिक्रमेण लेखनीयम् ।

प्रवर्तनम् ३

पदच्छेदः

उदा-

स्वरसन्धिः	व्यञ्जनसन्धिः	विसर्गसन्धिः
इति + उक्तम्	तावत् + नास्ति	विदूषकः + च

प्रवर्तनम् ४

कथांशं पठित्वा पटकथालेखनम्।

छात्राः पाठपुस्तके विद्यमानाः अन्याः कथाः पठन्तु। तासां कथानां पटकथारचनायै तान् प्रेरयन्तु।

प्रवर्तनम् ५

सम्बोधनरूपाणि व्याक्षेपकाव्ययानि च विविच्य पट्टिकाकरणम्।

पाठभागात् सम्बोधनरूपाणि व्याक्षेपकाणि च अव्ययानि विविच्य पट्टिकारूपेण लेखनीयानि।

उदा- विदूषकः - भो! सम्प्राप्ता वसन्तसेना।

(भो! इति व्याक्षेपकाव्ययम्।)

चारुदत्तः - सखे! मैत्रेय! अवतारय वसन्तसेनाम्।

(सखे!, मैत्रेय! सम्बोधनपदे)

प्रवर्तनम् ६

अव्ययानां पट्टिकाकरणम्। तानि उपयुज्य वाक्यरचना च।

क्त्वान्तम्	ल्यबन्तम्	तुमुन्नन्तम्	अन्यानि अव्ययानि
दृष्ट्वा	प्रणम्य	अपनेतुम्	वा
.....	.....	.....	.....

१ बकः मत्स्यान् .....(दृश्) सन्तुष्टः अभवत्।

बकः मत्स्यान् दृष्ट्वा सन्तुष्टः अभवत्।

२ आर्यकः चारुदत्तं .....(प्र+नम्) एवं वदति।

आर्यकः चारुदत्तं प्रणम्य एवं वदति।

३ आर्यकस्य चरणाभ्यां निगडम् .....(अप+ नी+ तुमुन्) चारुदत्तः यतते।

आर्यकस्य चरणाभ्यां निगडम् अपनेतुं चारुदत्तः यतते।

प्रवर्तनम् ८

यथोचितयोजनम्

ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च पट्टिका।

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता
विक्रमोर्वशीयम्	कालिदासः
उत्तररामचरितम्	भवभूतिः
मृच्छकटिकम्	शूद्रकः
ऊरुभङ्गः	भासः
आश्चर्यचूडामणिः	शक्तिभद्रः
शारिपुत्रप्रकरणम्	अश्वघोषः
मुद्राराक्षसम्	विशाखदत्तः

प्रवर्तनम् ९

चर्चा

चारुदत्तः - पुनः विलम्बस्य हेतुः कः स्यात्? वाक्यमिदमाधारीकृत्य वर्धमानकस्य विलम्बस्य हेतुम् इदानीन्तनयात्राविलम्बस्य हेतुभिः सह तुलनां कृत्वा चर्चा करणीया।

चर्चासूचकाः- वाहनाधिक्यम्- यादृश्चिकापघातः- यन्त्रविघ्नः- मार्गविघ्नः -
रथ्यानां शोचनीयता।

विलम्बस्य हेतुः मृच्छकटिके एवं दत्तमस्ति-

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणं तस्यान्तरं मार्गते
भग्नेऽक्षे परिवर्तनं प्रकुरुते ? छिन्नोऽथवा प्रग्रहः ।
वर्तमान्तोज्झितदारुवारितगतिमार्गान्तरं याचते
स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमागच्छति ।।

प्रवर्तनम् १०

सम्भाषणलेखनम् ।

प्रदत्तं श्लोकं पठित्वा आर्यकचारुदत्तयोः सम्भाषणं लिखत ।

क्षेमेण व्रज बान्धवान् ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः
स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता स्वात्मापि विस्मर्यते ।
त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः संरक्षितोऽहं त्वया
स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ।।

- चारुदत्तः - भो ! सुहृत् ! अधुना कुत्र गन्तुमिच्छति भवान् ?
आर्यकः - बन्धुजनानां समीपं गन्तुमिच्छामि ।
चारुदत्तः - तर्हि क्षेमेण बान्धवान् व्रज ।
आर्यकः - भवान् अपि मम बन्धुः एव ।
चारुदत्तः - कथान्तरेषु भवान् मां स्मरिष्यति वा ?
आर्यकः - निश्चयेन । अहं कदापि कृतघ्नः न भवामि ।
चारुदत्तः - यात्रामार्गे त्वां रक्षन्तु देवाः ।
आर्यकः - इदानीं त्वया संरक्षितोऽहम् ।
चारुदत्तः - न मया । स्वैः भाग्यैः परिरक्षितोऽसि ।
आर्यकः - ननु हे ! तत्रापि हेतुर्भवान् ।।

प्रवर्तनम् ११

स्वभावनिरूपणम् ।

सूचनानुसारं चारुदत्तस्य स्वभावं निरूपयत ।

सूचनाः- दानकर्मणा दरिद्रः - वणिक् - परोपकारतत्परः - वसन्तसेना -
आर्यकः - शरणागतरक्षणम् - उत्तमसौहृदम् ।

अधिकप्रवर्तनम्

पटकथांशस्य दृश्याविष्कारः ।

छात्राः पटकथां पठित्वा तस्य दृश्याविष्काराय प्रयतन्ताम् । ऐ.सि.टि साहाय्येन ह्रस्वचलनचित्रस्य निर्माणाय तान् अभिप्रेरयतु अध्यापकः ।

वृत्तपरिचयः

शार्दूलविक्रीडितम् ।- सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।(वृत्तरत्नाकरः १०१)

— — — | U U — | U — U | U U — | — — U | — — U | —

क्षोमेण | ब्रजबा | न्धवान् | नुमया | लब्धो भ | वान्बान्ध | वः

सूर्ये द्वादशतमे वर्णे , अश्वे सप्तमे वर्णे च यतिः ।

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् ।

यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ।।

आदिगुरु भगणः, मध्यगुरुः जगणः, अन्त्यगुरुः सगणः । आदिलघुः यगणः, मध्यलघुः रगणः, अन्त्यलघुः तगणः । सर्वगुरुः मगणः, सर्वलघुः नगणः । गुरु — , लघु U ।

संस्कृतचलनचित्राणि

१ १९८३ आदिशङ्कराचार्यः ।

निर्माता

National Film Development

Corporation of India

निदेशकः

जि.वि.अय्यर् ।

पटकथालेखकः

जि.वि.अय्यर् ।

२ १९९३ भगवद्गीता ।

निर्माता

टि. सुब्बरामि रेड्डी ।

निदेशकः

जि.वि.अय्यर् ।

३	२०१५	प्रियमानसम् । निदेशकः निर्माता पटकथा	विनोद् मङ्करा । बेबि मात्यू । विनोद् मङ्करा ।
४	२०१६	इष्टिः । निदेशकः निर्मातारौ पटकथा	जि. प्रभा । पि.एस्. चन्तू, जि.प्रभा । जि प्रभा ।
५	२०१७	अनुरक्तिः । निर्मातारौ पटकथा	[The first 3D Film in Sanskrit] पि.के. अशोकन् विजित् नम्बियार् । सनल् मच्चाड् ।
६	२०१७	सूर्यकान्तः निर्देशकः पटकथा	एं सुरेन्द्रन् एं सुरेन्द्रन्
७	२०१८	पुण्यकोटि निर्देशकः पटकथा सम्भाषणम्	[The first animated movie in Sanskrit] रविशङ्कर् अजेष्.के अन्वर् अलि

शास्त्रं विज्ञानपूर्तये ।

प्रवर्तनम् १

केनचिदाचार्येण सह शास्त्रविषयमधिकृत्य अभिमुखभाषणं कृत्वा लघुटिप्पणीं लिखतु ।
(निर्दिष्टाभ्यासः)

श्रद्धेयांशः

- प्रश्नवाचकशब्दानामुचितोपयोगः ।
- आशयव्यक्तता ।
- भाषाशुद्धिः ।

प्रवर्तनम् २ - पट्टिकाकरणम्

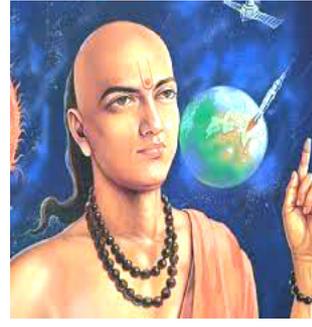
गणितम्	वास्तुशास्त्रम्	निरुक्तम्
आर्यभट्टः	मयः	सायणः
वराहमिहिरः	भोजराजः	यास्कः
पिङ्गलः	श्रीमंगलं नीलकण्ठन् मूसत्	
आपस्तम्बः		
ब्रह्मगुप्तः		

अधिकप्रवर्तनम्

प्रवर्तनम् २

भारतीयगणितशास्त्रकाराणां सामान्यविवरणानि उपयुज्य उदाहरणानुसारं Digital Album निर्मातु ।

आदर्शः

आर्यभटः

जननम् ४७६ क्रि.प
जन्मदेशः कुसुमपुरम्।
ग्रन्थः आर्यभटीयम्।
सिद्धान्तः खगोलसिद्धान्तः।

गणितशास्त्रग्रन्थाः शास्त्रकाराश्च।

ग्रन्थः	कालः	ग्रन्थकारः
शुल्वसूत्रम्	800 B.C	बोधायनः
शुल्वसूत्रम्	400 B.C	आपस्तम्बः
आर्यभटीयम्	500 A.D	आर्यभट्टः
लीलावती	522A.D	भास्कराचार्यः - I
लघुभास्करीयम्	522A.D	भास्कराचार्यः - I
बृहज्जातकम्	600 A.D	वराहमिहिरः
खण्डखाद्यका	628A.D	ब्रह्मगुप्तः
गणिततिलकम्	1039 A.D	श्रीपतिः
वेण्वारोहः	1340A.D	सङ्गमग्राम माधवः
सिद्धान्तशिरोमणिः	1356A.D	भास्कराचार्यः- II
गोलदीपिका	1366A.D	वटशशेरि परमेश्वरन्
दृग्गणितम्	1366A.D	वटशशेरि परमेश्वरन्
तन्त्रसंग्रहः	1444A.D	केलल्लूर् नीलकण्ठसोमयाजी
गोलसारः	1444A.D	केलल्लूर् नीलकण्ठसोमयाजी
.....	.....	.....
.....	.....	.....

आत्मबोधो विमुक्तये ।

अधिकप्रवर्तनम्

प्रवर्तनम् १

वाग्भटानन्दगुरोः संक्षिप्तं जीवनचरितं पठित्वा तस्य जीवनचरित
रूपरेखां रचयतु ।

१८८५ तमे वर्षे एप्रिल् २५ दिने कण्णूर् जिल्लायां पाट्यं नामके ग्रामे कुञ्चिक्कण्णन्
कुरुक्कल्नामकः वाग्भटानन्दः जनिमलभत । कोरन् कुरुक्कल् चीरु चास्य पितरौ ।
प्राथमिकस्तरेऽपि सः संस्कृतमभ्यस्तवान् । सः कोषिकोट् जिल्लायां तत्वप्रकाशिका
नाम संस्कृतविद्यालयं संस्थापयामासा । १९१७ तमे वर्षे समाजसेवनार्थम् आत्मविद्यासंघं
नाम संघटनांसज्जीकृतवान् । संघस्य नेतृत्वे बहवः विद्यालयाः सहकरणसंघः च तेन
स्थापिताः । अभिनवकेरलम् , आत्मविद्या , आत्मविद्यालेखमाला चास्य प्रसिद्धाः कृतयः ।
सामाजिकपरिष्करणे प्रसिद्धिम् अवाप्तः सः प्रीतिभोजनं प्रीतिविवाहं च पोषयामासा ।
प्रसिद्धः प्रभाषकोऽयं प्रतिभाधनः तथा अद्वैतपण्डितः चासीत् । १९३९ ओक्टोबर् २२ तमे
दिने सः दिवंगतः ।

जीवनरूपरेखा

नाम	वाग्भटानन्दगुरुः ।
जननम्	१८८५ एप्रिल् २५, कण्णूर् पाट्यम् ।
मातापितरौ	कोरन् कुरुक्कल् चीरु च ।
प्रवृत्तिमण्डलम्	प्रभाषणम्, ग्रन्थलेखनम्, संस्कृतप्रचरणम्, सामाजिकपरिष्करणं च ।
कृतयः	अभिनवकेरलम्, आत्मविद्या, आत्मविद्यालेखमाला ।
चरमः	१९३५ ओक्टोबर् २२ ।

वंशानुचरितम् ।

प्रवर्तनम् १ - पट्टिकाकरणम्

महाकाव्यम्	स्तोत्रकाव्यम्	चरित्रकाव्यम्
कुमारसंभवम् किरातार्जुनीयम् नैषधीयचरितम् शिशुपालवधम्	चण्डीशतकम् नारायणीयम् मूकपञ्चशति	आङ्गलसाम्राज्यम् मूषिकवंशम् केरलोदयः विशाखविजयम् नवभारतम्

प्रवर्तनम् २ इदानीन्तननामलेखनम्

पौराणिकनामानि	इदानीन्तननामानि
कोटिलिङ्गपुरम्	कोटुड्डल्लूर्
गोश्रीपुरम्	कोच्चि
सह्यामलकम्	तिरुनेल्ली
कुक्कुटक्रोडपुरम्	कोषिककोड्
स्यानन्दपुरम्	तिरुवनन्तपुरम्
तृशिवपुरम्	तृशूर्

अधिकविस्तरः

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	प्रतिपाद्यम्
राजतरङ्गिणी	कल्हणः	काश्मीरराजचरितम् ।
विक्रमाङ्कदेवचरितम्	बिल्हणः	काश्मीरराजचरितम् ।
मधुराविजयम्	गङ्गादेवी	कम्पराजस्य चरितम् ।
रघुनाथाभ्युदयम्	रामभद्राम्बा	तञ्जावूर देशस्य चरितम् ।
मूषिकवंशम्	अतुलः	षिमलराज्यचरितम् ।
विशाखविजयम्	केरलवर्म -	
	-वलियकोयितम्पुरान्	तिरुवितांकूर् राज्यचरितम् ।
आङ्गलसाम्राज्यम्	ए.आर् .राजराजवर्मा	ब्रिटिष् इन्ड्यायाः चरितम् ।
केरलोदयम्	डा. के.एन्. एषुत्तच्छन्	केरलोत्पत्तेरारभ्य ऐक्य- केरलरूपीकरणपर्यन्ता कथा ।
नवभारतम्	मुतुकुलं श्रीधरः	आधुनिकभारतस्य कथा ।
श्रीमूलचरितम्	टि. गणपतिशास्त्री	तिरुवितांकूर् राज्यचरितम् ।
.....	.....	.....

वार्षिकासूत्रणम्

नवमी कक्ष्या

मासः	एककम्	पाठस्य नाम	व्यवहाररूपम्	कालांशः
June	I वनमाला	१ अमृतबिन्दवः ।	सुभाषितानि ।	१०
July		२ प्रलोभनादुत्सर ।	कथा ।	१०
		३ श्रियो मूलमनिर्वेदः ।	काव्यम् ।	१५
August	II कौमुदी	४ देविश्री ।	यात्राविवरणम् ।	१५
पादवार्षिकमूल्यनिर्णयः				
September	II कौमुदी	५ माकन्दमञ्जरी ।	गीतकम् ।	१५
October	III सञ्जीवनी	६ श्लाघ्यं कलापैतृकम् ।	विवरणम्- ई लेखः	१५
November		७ संरक्षितोऽहं त्वया ।	पटकथा	१२
December		७ संरक्षितोऽहं त्वया ।	पटकथा	०८
अर्धवार्षिकमूल्यनिर्णयः				
January	IV चिन्तामणिः	८ शास्त्रं विज्ञानपूर्तये ।	विवरणम्	१५
February		९ आत्मबोधो विमुक्तये	जीवनचरितम्	१५
		१० वंशानुचरितम्	चरित्रकाव्यम्	१५
March	वार्षिकमूल्यनिर्णयः			